

JÓHANNES NORDAL

FERILL SKARÐSBÓKAR

INNGANGUR

Í OKTÓBER 1966 kom til Íslands veglegt íslenskt skinnhandrit, *Codex Scardensis* eða Skarðsbók, sem á eru ritaðar postulasögur. Sætti þetta nokkrum tíðindum, þar sem Skarðsbók var fyrsta skinnbókin sem endurheimt var til landsins og um leið sú fyrsta sem hin nýja Handritastofnun Íslands, síðar nefnd Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, fékk til varðveislu. Fyrir nokkrum árum færði Stefán Karlsson, þáverandi forstöðumaður Árnastofnunar, það í tal við mig að ég rifjaði upp atvikin að því að Skarðsbók var keypt til landsins á þessum tíma svo að vitneskju um þennan þátt í merkri sögu handritsins yrði haldið til haga.

Þegar ég fór svo að huga að þessu máli alllöngu síðar fannst mér freistandi að kynna mér það sem vitað er um sögu Skarðsbókar frá upphafi svo að ég gæti sett heimkomu hennar í samhengi við örlög hennar fram að þeim tíma. Þetta er ekki sízt forvitnilegt vegna þess hve óvenjulegur ferill Skarðsbókar hefur verið, en hún er hvort tveggja í senn: síðasta skinnbókin frá gullöld handritagerðar á Íslandi sem seld var úr landi og sú fyrsta sem skilaði sér heim aftur eftir að hafa verið í eigu eins mesta handritasafnara allra tíma. Fyrir utan þann hluta eftirfarandi frásagnar sem byggður er á endurminningum mínum og tiltækum gögnum um kaup og heimkomu Skarðsbókar er hér alfarið stuðzt við rannsóknir og rit annarra. Er efni fyrri hluta greinarinnar að langstærstum hluta sótt í það sem þeir Desmond Slay¹ og Ólafur Halldórsson² hafa ritað um sögu Skarðsbókar og A. N. L. Munby³ um handritasafnarann Sir Thomas Phillipps.

¹ D. Slay. Introduction. *Codex Scardensis* (Copenhagen, 1960).

² Ólafur Halldórsson. Inngangur. *Sögur úr Skarðsbók* (Reykjavík, 1967).

³ A. N. L. Munby *Portrait of an Obsession*. The life of Sir Thomas Phillipps, the world's greatest book collector, adapted by Nicholas Barker from the five volumes of *Phillipps Studies* by A. N. L. Munby (London, 1967).

POSTULASÖGURNAR Á SKARÐI

Skarðsbók er að áliti Ólafs Halldórssonar rituð laust eftir miðja 14. öld. Hún er safnrit eins og flestar hinna stærri skinnbóka og eru á hana skráðar ellefu postulasögur. Ólafur lýsir henni m.a. svo í formála sínum að *Sögum úr Skarðsbók*:

Skarðsbók er gerð á þeim tíma þegar bókagerð stóð á sem hæstu stigi á Íslandi. Bókin er í stóru broti, hefur líklega ekki verið minni en 42,5 sm. á hæð og allt að 29-30 sm. á breidd, en það er sama brot og er á Flateyjarbók. Stærstu blöð Skarðsbókar, eins og hún er nú, eru um það bil 41,6 x 27-28 sm., en flest blöðin eru eitthvað skert á jöðrum og þó einkum við kjölinn. (bls. 10)

Auðséð er að sá sem lét skrifa bókina hefur viljað hafa hana sem glæsi-legasta í útliti. Letrið er með stærsta móti, eftir því sem gerist í íslenzkum handritum, og bil milli lína í breiðara lagi; svo og eru spássúr stærri en almennt gerist og bilið milli dálka óvenju breitt. (bls. 11)

Kapítulafyrirsagnir í Skarðsbók eru skrifaðar með rauðu bleki, en upphafsstafir eru dregnir ýmsum litum, og eru litirnir fjölskrúðugri og með meiri blæbrigðum en í flestum öðrum íslenzkum handritum. Upphafsstafir eru stærstir við upphaf hverrar sögu, og eru myndir af postulunum dregnar í upphafsstafi þessara sagna. . . . Öll lýsing bókarinnar er mjög falleg, en ekki kemst hún þó til jafns við lýsingu lögbókarinnar frá Skarði. (bls. 13)

Um sögu Skarðsbókar er meira vitað en nokkurrar annarrar skinnbókar íslenzkrar frá fyrri öldum að því er Ólafur Halldórsson telur. Elztu heimildir um hana er að finna í Vilchins málþaga frá 1397, en þar er sagt að Ormur bóndi hafi lagt til kirkjunnar að Skarði á Skarðsströnd „postula sögur, so að kirkjan skal eiga hálfar, en sá bóndi hálfar er þar býr.“ (bls. 15) Er þetta helmingafélag eðlilegt í ljósi þess að á Skarði var bóndakirkja en hún átti helming jarðarinnar á móti bónda. Frá gjöf Orms er einnig sagt í málþaga kirkjunnar á Skarði sem skráður er á auðar síður aftast í skinnbókinni. Var Ormur þessi Snorrason höfðingi mikill og um skeið lögmaður og hirðstjóri. Hann er talinn fæddur 1320 og dáiinn 1401 eða 1402, og telur Ólafur því ekki ósennilegt að Skarðsbók hafi verið fyrir hann gerð í Helgafellsklaustri þótt þess sé hvergi getið.

Í máldögum kemur fram að Ormur hafi látið margar aðrar gjafir til Skarðskirkju af hendi rakna.

Skarð hefur lengi verið frægt fyrir að þar hefur sama ætt búið frá því um 1100 og allt fram á þennan dag. Segir það sína sögu um metnað ættarinnar og fastheldni, en Skarðverjar voru öldum saman meðal ríkustu höfðingjaætta landsins. Skarðsbók var því vel geymd í þeirra höndum og var hún þar enn þegar Árni Magnússon hófst handa um handritasöfnun sína þremur öldum síðar.

Árni hefur vafalaust lagt kapp á að eignast Skarðsbók þótt honum tækist það ekki, en í staðinn fékk hann hana að láni á meðan hann dvaldist hér á landi við jarðarbókarstörf. Lét hann Eyjólf prest Björnsson gera af henni vandað eftirrit á árunum 1710-12 og tók sjálfur þátt í því að bera það saman við frumritið. Eftirrit þetta í þremur bindum er nú í Árnasafni í Kaupmannahöfn. Síðast vikur Árni að Skarðsbók árið 1729 í bréfi til Orms Daðasonar, sýslumanns í Dalasýslu, með þessum orðum: „Um postulasögurnar á Skarði má blífa sem er; þar um vil ég ekki framar sýsla.“ (bls. 16) Þegar haft er í huga að Ormur var í mægðum við þá Skarðverja og hafði lengi aðstoðað Árna við söfnun handrita er ekki úr vegi að álíta að hann hafi boðizt til að gera lokatilraun til að ná í bókina fyrir Árna. Orð Árna bera hins vegar vott um vonbrigði og þreytu eins og hann hafi þrefað lengi um málið og þyki nú nóg komið, enda var hann, þegar hér var komið sögu, mæddur orðinn eftir brunann mikla og átti skammt eftir ólifað.

Eftir þetta er Skarðsbók reglulega nefnd í máldögum og öðrum heimildum um eignir kirkjunnar að Skarði allt fram til ársins 1807 eins og Ólafur Halldórsson hefur rakið eftir vísitasubókum biskupa og prófasta. Eftir 1807 og allt til ársins 1826 eru eignir kirkjunnar sagðar óbreyttar í skýrslum prófasta án þess að þær séu taldar upp hverju sinni. Árið 1827 þegar Steingrímur Jónsson vísiterar Skarðskirkju í fyrsta sinn bregður hins vegar svo við að bókin er horfin og biskup skrifar í skýrslu sína: „Postulasögur á membrana fyrirfundust nú ekki“. Hefur Steingrími, sem var mikill lærdómsmaður um handrit og forn fræði, vafalaust brugðið við er hann sá að þessi mikla skinnbók var ekki lengur á sínum stað, en ekki kemur þó fram að hann hafi grennslazt fyrir um afdrif hennar. Enn er ekkert vitað um það hvenær á tímabilinu 1807-27 Skarðsbók hefur horfið úr eigu Skarðskirkju eða með hvaða hætti, en á Skarði bjó á þessum árum ríkismaður af ætt Skarðverja, Skúli Magnússon sýslumaður, sonur Magnúsar Ketilssonar. Varð hann kammerráð og mikils metinn á sinni tíð en „um hann er vitað að hann hirti miðlungi vel um bóka- og handritasafn

föður síns“ segir Ólafur Halldórsson í formála sínum að Sögum úr Skarðsbók. (bls. 18)

Eftir þetta virðist ekki líða á löngu áður en norrænir fræðimenn töldu Skarðsbók með öllu glataða. Árið 1874 gaf norskur fræðimaðurinn C. R. Unger út heildarsafn postulasagna, en meginuppistaða útgáfunnar er eftirrit það sem Árni Magnússon lét gera af postulasöggunum í Skarðsbók. Í formála segir útgefandi að frumritið sé því miður glatað. Brátt átti þó eftir að koma í ljós að svo var ekki.

Í grein er birtist í *Arkiv för nordisk filologi* árið 1892⁴ skýrir Eiríkur Magnússon í Cambridge frá því að hann hafi vorið 1890 séð íslenskt skinnhandrit nefnt í skrá um handritasafn Sir Thomas Phillipps, sem við nánari eftirgrennslan reyndist vera Codex Scardensis eða Postulasögurnar frá Skarði. Fékk Eiríkur leyfi til að skoða handritið tvívegis svo að hann gat samið nákvæma lýsingu á því og gengið úr skugga um að hér væri um sama handrit að ræða og Árni Magnússon hafði haft undir höndum og látið afrita á sínum tíma. Í sama hefti tímaritsins er grein eftir Jón Þorkelsson, þjóðskjalavörð, þar sem segir frá því að hann hafi í ferð til Englands einnig frétt af íslensku handriti í Phillipps safninu og fengið bréfflega upplýsingar sem bentu til þess að um Codex Scardensis væri að ræða. Ekki varð þó úr að hann færi að skoða handritið, enda þurfti að greiða eitt enskt pund fyrir hvern dag sem menn dvöldu við vinnu í safninu sem voru talsverðir peningar á þeim tíma. Af skýrslu þeirra Eiríks og Jóns kemur ekki fram að þeir hafi reynt að kanna hvernig Skarðsbók hafi borizt í safn Sir Thomas Phillipps og þeir fjalla ekkert um safn hans sérstaklega. Það er því forvitnilegt að rekja það sem nú er vitað um feril Skarðsbókar í Englandi og lýsa stuttlega handrita- og bókasöfnun Phillipps eins og A. N. L. Munby lýsir henni, en hann telur að Phillipps hafi átt mesta einkasafn sinnar tegundar sem nokkru sinni hefur verið saman dregið af einum manni.⁵

⁴ Eiríkur Magnússon. Codex Scardensis af postulasögur. *Arkiv för nordisk filologi* (Lund, 1892), bls. 230-245.

⁵ A. N. L. Munby, bls. XVII. Þar segir m.a.: „Thus he amassed the greatest collection of its kind ever put together by a private individual; its size alone, as well as the way it was collected, defy any reasonable explanation [...] Phillipps had many good sides to him: his passion for the proper preservation of archives, far ahead of his time, is a case in point. But if a tragedy is found in the unnatural growth of some normal human characteristic, this is indeed the collector's tragedy.“

SIR THOMAS PHILLIPPS OG SAFN HANS

Thomas Phillipps var fæddur í Manchester árið 1792. Faðir hans var bónda-sonar, sem komið hafði í góð efni í baðmullar- og prentiðnaði. Var hann orðinn fimmtugur þegar honum fæddist þessi eini sonur utan hjónabands, en barnsmóðir hans sem var af lágum stigum hvarf strax úr lífi hans og giftist öðrum manni. Fáum árum eftir að Thomas fæddist dró faðir hans sig út úr daglegum rekstri og keypti sér myndarlegt sveitasetur, Middle Hill, í Gloucestershire. Ólst Thomas því upp við góð efni, en án móðurlegrar umhyggju, og var honum alla ævi ríkt í huga að finna heimildir fyrir því að hann gæti rakið ætt sína til ættgöfugra fólks en foreldrar hans virtust vera.

Thomas var snemma settur til mennta, fyrst hjá einkakennara en síðan í menntaskólann í Rugby, en þar byrjaði hann að safna bókum í alvöru. Síðan lá leið hans til Oxford þar sem honum sóttist námið seint, enda átti söfnun handrita og bóka nú hug hans allan. Fóru útgjöld hans til bókakaupa brátt langt fram úr því fé sem faðir hans ætlaði honum til framfærslu og varð skuld söfnun hans vegna þeirra að sífelldu ágreiningsefni á milli þeirra feðga. Gekk þetta svo langt að Phillipps eldra þótti vissara að setja í erfðaskrá sína ákvæði þess efnis að Thomas skyldi ekki öðlast ráðstöfunarrétt á helztu fasteignum sínum, þótt hann nyti allra tekna af þeim. Engu að síður vænkaðist hagr hans mjög þegar faðir hans féll frá árið 1818 þar sem hann hafði nú yfir 6000 punda árlegar tekjur af eignum sínum sem var stórfé á þeim tímum.

Feginn frelsinu gekk Thomas nú að eiga heitmey sína, hershöfðingjadóttur af góðum ættum, en faðir hans hafði áður meinað honum að kvænast henni þar sem ekki hafði samizt um nógu ríflegan heimanmund. En þótt efni væru takmörkuð kom þar á móti að tengdafaðirinn hafði góð sambönd á æðstu stöðum og gat brátt komið því til leiðar að konungur útnefndi Thomas baronet, sem er lægsta stig aðalstignar og heimilaði honum að titla sig Sir Thomas. Hefur þessi upphæfð vafalaust verið honum uppbót á ættleysi foreldra sinna, en um leið hlaut hún að styrkja stöðu hans á margvíslegan hátt í stéttvísu samfélagi þeirra tíma. Allt virtist því brosa við hinum unga manni þar sem hann gat bæði lifað glæstu lífi yfirstéttamanns og aukið hróður sinn meðal safnara og lærdómsmanna. Þess var þó ekki langt að bíða að taumlaus ástríða til söfnunar handrita yfirgnæfði allt annað svo að skuldir hlóðust upp og hann varð að draga saman seglin á öllum öðrum sviðum. Loks var svo komið að hann sá þann kost vænstan að flytjast til meginlands Evrópu og setjast að í Bern í Sviss þar sem ódýrt var að búa og freistingar og skuldheimtumenn heimalandsins fjarri.

Þótt þessi ráðstöfun væri gerð í því skyni að rétta við fjárhaginn varð hún sízt til þess að draga úr söfnunargleðinni, enda voru tækifærin til að komast yfir handrit og önnur gömul menningarverðmæti á meginlandi Evrópu meiri og betri um þessar mundir en líklega nokkru sinni fyrr eða síðar. Í kjölfar frönsku byltingarinnar og Napóleonsstyrjaldanna skapaðist upplausnarástand á mörgum sviðum þjóðlífsins, eignir fjölda aðalsætta, klaustra og opinberra stofnana höfðu tvístrazt og gengu kaupum og sölum fyrir smánarverð eða urðu eyðingu að bráð. Frá Pýzkalandi voru t.d. sagðar sögur um skóara sem fóðruðu og bættu skó með skinni úr fagurlega skreyttum handritum úr klaustursöfnum, og minna þær á það sem vitað er um örlög ýmissa handrita á Íslandi á sautjándu öld. Hér komst því hnífur Sir Thomas aldeilis í feitt, enda dvaldist hann alls sjö ár, 1822-29, á meginlandinu og ferðaðist víða og allt til Mið-austurlanda í leit að handritum. Þegar hann loks sneri aftur heim til Englands og settist að á búgarði sínum Middle Hill hafði hann bætt stórkostlegum verðmætum við safn sitt.

En mikið vill meira, og næstu árin heldur Sir Thomas áfram söfnun sinni af engu minni ákafa en áður, enda bárust verðmæt handrit á bókamarkaðinn í London hvarvetna að. Var hann sagður ódeigur að yfirbjóða keppinauta sína þótt lausafé væri oft af skornum skammti og hann þyrfti því að semja um langa greiðslufresti eða afla sér lánsfjár með öðrum hætti. Gott dæmi um viðskipti hans, og um leið þau stærstu sem heimildir eru um að hann hafi nokkru sinni gert, er samningur sem hann gerði við bóksalann Thomas Thorpe árið 1836. Thorpe rak verzlun við Piccadilly stræti í London og víðaði einkum að sér handritum frá ýmsum löndum á meginlandinu. Átti hann við fjárhagsörðugleika að etja, þegar hér var komið sögu, og ákvað að bjóða allar birgðir sínar af handritum til sölu í einu lagi. Eftir langt þjark náði Sir Thomas samningum við hann um kaup allra handritanna fyrir 6000 sterlingspund, sem greidd voru með víxlum framlengjanlegum allt til ársins 1844. Ekki bjargaði þetta þó Thorpe frá því að verða gjaldþrota nokkru síðar, enda þráðist Sir Thomas við að greiða víxla sína eins lengi og hann frekast gat.

Skarðsbók virðist hafa verið meðal þeirra 1647 handrita sem Sir Thomas eignaðist með þessum gerningi, en hún er fyrst færð á skrá um safnið sem „no. 10442 Evangelia Islandica“. Í síðari skrá um handrit safnsins er skráningin „16504 Acts of the Apostles in Icelandic“. Engar heimildir eru um það hvaðan bókin komst í hendur Thorpes en vitað er að hann fékk mikið af handritum frá meginlandi Evrópu. Í skrá sem Thorpe gaf út um þau handrit sem hann bauð til sölu 1836 er Skarðsbók lýst sem hér segir: „Icelandic MS.— The history of

the lives of the Apostles, MS. of the thirteenth Century, in the Icelandic Character upon vellum, in large folio, pp. 160, 21 l. Manuscripts in this language are of the very rarest occurrence; the date of the present one is given on the authority of Professor Thorkelin, at Copenhagen.”⁶ Bendir þetta eindregið til þess að handritið hafi komið frá Kaupmannahöfn og sá sem seldi það hafi vitnað í Grím Thorkelín varðandi aldur þess, en Grímur lézt árið 1829. Varpar þetta þó litlu ljósi á það hvenær og hvernig Skarðsbók hvarf úr eigu Skarðskirkju, fór þaðan til Kaupmannahafnar og lenti loks í höndum bóksala í London, en hennar er síðast getið með vissu meðal eigna Skarðskirkju árið 1807 eins og að framan getur.

Að þessi eyða skuli vera í hinni löngu sögu Skarðsbókar, og það einmitt þegar hún hverfur úr eign Íslendinga, hefur orðið mörgum umhugsunarefni. Hvorki Desmond Slay né Ólafur Halldórsson sem bezt hafa kynnt sér sögu bókarinnar hafa fundið neitt sem sker úr um hvernig hún hefur borizt frá Skarði til London. Heimildir eru um flesta þá erlendu ferðamenn sem fóru um landið á þessum árum án þess að Skarðsbók sé getið. Ólíklegt er að hún hefði komist í hendur Thorpes ef enskir ferðamenn hefðu flutt hana með sér til Englands, auk þess sem áritun Gríms Thorkelíns virðist staðfesta að hún hafi farið um hans hendur í Kaupmannahöfn. Öruggt svar við því hvað hér hefur gerzt fæst því varla nema nýjar og óvæntar heimildir komi í leitirnar. Hins vegar getur verið freistandi að geta í eyðurnar, en það hefur t.d. Benedikt S. Benedikz gert tilraun til í grein sem hann skrifaði í *Scandinavian Studies* 1970. Færir hann þar fram líkur fyrir því að Skúli Magnússon hafi gefið Magnúsi Stephensen Skarðsbók til að friðmælast við hann eftir að Skúli hafði hlaupið á sig með stuðningi sínum við Jörund hundadagakonung. Síðan hafi Magnús haft bókina með sér til Kaupmannahafnar 1825 og gefið Grími Thorkelín hana til að jafna gamlan ágreining þeirra á milli. Allt er þetta nokkuð langsótt og næsta ólíklegt að Magnús hefði hvergi látið þess getið ef slíkur gripur hefði verið árum saman í hans eigu.

Ég minnst þess hins vegar að Sigurður Nordal hafi á sínum tíma sagt mér að hann teldi líklegast að Skúli Magnússon hefði látið Kristján son sinn, síðar sýslumann og kammerráð á Skarði, taka Skarðsbók með sér í farareyri þegar hann sigldi til náms í Kaupmannahöfn 1825. Ég vissi ekki fyrr en nýlega að hann hafði nefnt þessa hugmynd sína í bréfi til Stefáns Karlssonar dags. 28. nóvember 1966, en Stefán hafði áður í bréfi til Sigurðar sagzt álíta að mörg handrit hafi borizt til Noregs með Íslendingum sem hafi selt þau þar sér til

⁶ D. Slay, bls. 17.

framfæris. Í svari sínu segir Sigurður: „Er ekki Skarðsbók þannig úr landi komin, að Skúli Magnússon hefur látið Kristján son sinn, sem var í Höfn 1825-28 fá hana með sér (eða sent honum hana) og Kristján látið Grím Thorkelín, vin þeirra feðga, aðstoða sig við að selja hana til Englands? Þegar Bogi segir í Sýslumannaævum, að Skúli hafi lagt „sig lítið eftir lærdómsmenntum eða fræðibókum á sínum seinni árum,“ gæti það verið sneið, sem ætti við Skarðsbókarsöluna.“

Fjárhagsaðstæður á Íslandi á þessum tíma renna stoðum undir þessa tilgátu. Þótt auður Skarðverja væri ennþá drjúgur á íslenzkan mælikvarða hefur hann verið bundinn í jarðeignum og ekki víst að auðvelt hafi verið fyrir Skúla að búa Kristján svo að heiman að hann gæti borið sig í höfuðborginni eins og höfðingjasyni sæmdi. Peningaskortur hafði verið landlægur á Íslandi um langan aldur en þó versnað um allan helming vegna fjárhagshruns í Danmörku á styrjaldarárunum sem gerði seðlaeign manna næstum verðlausa en á eftir fylgdi langt samdráttartímabil.⁷ Það er því líklegt að lausafé hafi verið orðið af skornum skammti á Skarði og því verið freistandi að grípa til Skarðsbókar sem skotsilfurs erlendis fyrir hið upprennandi höfuð ættarinnar, en Skúli mátti treysta því að hún yrði auðseljanleg með öruggri aðstoð Gríms Thorkelíns.

Víkur þá aftur að Sir Thomas sem hélt áfram söfnun handrita og prentaðra bóka af ástríðufullum dugnaði allt til æviloka. Þótt hann hefði sérstök áhugamál á sviði héraðssögu og ættfræði voru söfnun hans engin slík takmörk sett og engu líkara en hann hafi safnað öllu sem kló á festi. Framan af ævi safnaði hann einkum handritum og alls konar skjölum, en eftir því sem úr framboði slíks efnis dró síðar á öldinni jukust kaup hans á prentuðum bókum að sama skapi, enda lét hann svo um mælt undir lok ævi sinnar að hann vildi eignast eitt eintak af öllum prentuðum bókum í heiminum. En þar sem erfðaskrá föður hans kom í veg fyrir að hann gæti selt fasteignir sínar og bókakaupin fóru að jafnaði langt fram úr árlegum tekjum hlaut afleiðingin að verða sífelld skuldasöfnun og stríð við kröfuhafa. Öll önnur útgjöld voru því skorin við nögl hvort sem þau voru vegna aðbúnaðar fjölskyldunnar og hans sjálfs eða til að gera bókasafninu til góða. Þótt húsakostur væri ríflegur þrengdi stöðugt að heimilisfólkinu eftir því sem hlaðar handrita og bóka fylltu fleiri herbergi, en jafnframt voru öll útgjöld til viðhalds og þæginda látin sitja á hakanum. Sparnaðurinn hlaut einnig að ná til bókasafnsins, umsjár þess og umhirðu. Par treysti Sir Thomas á sjálfan sig einan og heimilisfólk sitt, en réð sér aldrei

⁷ Guðmundur Jónsson. Myndun fjármálakerfis á Íslandi. *Rætur Íslandsbanka*. Ritsstjóri Eggert Þór Bernharðsson (Reykjavík, 2004), bls. 15-16.

þjálfaða aðstoðarmenn til að vinna við skráningu eða að viðgerðum handrita. Lét hann dætur sínar og vinnukonur aðstoða sig við að sauma og gera við band á gömlum skinnbókum en til hlífðar notaði hann stíf pappa- eða tréspjöld. Var þessi umbúnaðar sæmilega sterkur en umfram allt ódýr, enda hrósaði Sir Thomas sér af því að það kostaði sig ekki nema tvö penny að binda hverja bók. Skarðsbók er eitt þeirra handrita sem fékk þessa meðferð og virðist það ekki hafa orðið henni til teljandi skaða, en víða hefur hann þó látið klippa tjásur utan af trosnuðum blöðum svo að þau eru ekki lengur jöfn að stærð.

Þótt útgjöld og skuldakröfur þrengdu að úr öllum áttum var Sir Thomas það metnaðarmál að kynna safn sitt og njóta viðurkenningar lærðra manna. Hann lagði mikla vinnu í að gefa út skrár um safnið, sem voru þó mjög af vanefnum gerðar, enda vann hann aleinn að þeim og hafði hvorki tíma né þekkingu til að kanna til neinnar hlítar öll þau ógrynni fornra handrita sem hann hafði dregið að sér. Einnig var hann gestrisinn við lærða menn sem sóttust eftir að skoða safn hans og var óspar á tíma sinn til að kynna þeim safnið og leita að því sem þeir höfðu áhuga á.

Árið 1863, þá rúmlega sjötugur, réðst Sir Thomas í það stórvirki að leigja og síðan kaupa stórt óðalsetur, Thirlestaine House, í Cheltenham til að geta flutt þangað með safn sitt allt. Megintilgangur flutningsins var þó ekki að koma bókasafninu og fjölskyldu sinni í betra húsnæði heldur að forða safninu frá því að lenda í höndum þess tengdasonar síns, er giftur var elztu dóttur hans, en milli þeirra tengdafaðga var fullt hatur. Hér voru enn að verki ákvæði í erfðaskrá Phillipps eldra sem takmörkuðu ekki aðeins ráðstöfunarrétt sonar hans á Middle Hill og öðrum fasteignum, heldur sagði einnig fyrir um hvernig þær skyldu erfast til barna hans.

Eftir að Sir Thomas hafði með þessum flutningi forðað safninu sínu frá því að komast í hendur hins hataða tengdasonar, fór hann að velta fyrir sér ýmsum leiðum til að tryggja varðveizlu þess í heild eftir sinn dag. Lengst komst sú hugmynd hans að varðveita safnið í Thirlestaine House sem sjálfstæða stofnun í eigu ríkisins, en að lokum strandaði sú ráðagerð eins og aðrar á ýmsum kröfum hans, þ.á m. um að ráða einn öllu um skipulag safnsins og stjórn. Þegar Sir Thomas lézt árið 1876 kom svo í ljós að hann hafði arfleitt yngstu dóttur sína, Mrs. Fenwick, að safninu og Thirlestaine House, en síðan skyldi hvort tveggja ganga til yngsta sonar hennar, Thomas Fitzroy Fenwicks. Að fá í hendur stórhýsi ásamt þessu mikla safni án teljandi fjármuna til að standa undir umsjá þess og viðhaldi var nánast hermdargjöf, þar sem marg-

víslegar hömlur voru settar í erfðaskránni á ráðstöfun eignanna, þar á meðal um sölu handrita og fágættra bóka. Af þessum ástæðum var gripið til þess ráðs að selja aðgang að notkun safnsins, sem varð m.a. til þess að Jón Þorkelsson hætti við að fara þangað til að skoða Skarðsbók, eins og áður er getið. Smám saman tókst erfingjunum hins vegar að fá dómstóla til að létta af þeim hömlum sem settar höfðu verið í erfðaskránni varðandi ráðstöfun og meðferð safnsins.

Rúmum áratug eftir að Sir Thomas lézt tók dóttursonur hans Thomas Fenwick við stjórn eignanna og síðan var það í meira en hálfa öld höfuðviðfangsefni hans að selja bækur og handrit, sem afi hans hafði safnað saman á um það bil jafnlöngum tíma. Fyrsta stóra handritasalan var til Þjóðbókasafnsins í Berlín, en síðan áttu svipaðar sölur sér stað til ríkissafna í Hollandi, Belgíu og Frakklandi. Mikill fjöldi bóka og handrita var einnig seldur á uppboðum hjá Sotheby í London, jafnframt því sem mörg af verðmætustu handritunum voru seld beint til einkasafna, og þá sérstaklega til hins fræga safns John Pierpoint Morgans í New York. Ekki er vitað til að aðrir hafi skoðað Skarðsbók á meðan hún var í eigu Thomas Fenwicks en Eiríkur Magnússon, en eftir að hann og Jón Þorkelsson sögðu frá því hvar Skarðsbók væri að finna spurðist norskur prófessor, Kristian Koren, fyrir um það hvort hún væri til sölu, en fékk litlar undirtektir.⁸

Thomas Fenwick lézt árið 1938, en með fráfalli hans og heimsstyrjöldinni síðari sem hófst árið eftir verða þáttaskil í sögu safnsins. Strax í stríðsbyrjun var Thirlestaine House tekið eignarnámi af brezka ríkinu til afnota fyrir ráðuneyti flugvélaframleiðslu, en allt sem eftir var af safninu var sett í kassa til geymslu í kjallara hússins. Að stríðslokum sáu forráðamenn safnsins enga leið til að koma því aftur fyrir og reka hin miklu húsakynni í Thirlestaine House með þeim hætti sem áður var. Sá kostur var því tekinn að bjóða allt sem eftir var af handritum og bókum til sölu í einu lagi og í því ástandi sem það var eftir margra ára geymslu og vanhirðu á meðan styrjöldin geisaði. Þetta var þó hægara sagt en gert þar sem væntanlegir kaupendur höfðu enga aðstöðu til að kynna sér efni eða ástand safnsins eins og ásigkomulag þess var og því ógjörningur að leggja sæmilega öruggt mat á verðmæti þess. Að vísu var safnið ennþá geysimikið að magni, en eftir að búið var að selja úr því eftirsóttustu gripina í meira en hálfa öld var erfitt að meta hvað enn kynni að leynast þar af verðmætum. Vegna þessarar óvissu treystu opinber söfn sér ekki til að semja

⁸ D. Slay, bls. 17-18.

um kaup á því og svo fór að safnið var að lokum selt fornþókbaverzluninni William H. Robinson Ltd. við Pall Mall í London, en eigendur hennar voru bræðurnir Lionel og Philip Robinson.

Kaupverð safnsins var 100 þúsund sterlingspund, sem virtist mikið fé miðað við þá óvissu sem ríkti um ástand og innihald þess. En sú áhætta sem kaupendurnir tóku átti eftir að borga sig margfaldlega. Strax á fyrstu árunum eftir kaupin var búið að selja úr safninu fyrir öllu kaupverðinu og ríflega það, aðallega á þremur uppboðum hjá Sotheby. Árið 1956 drógu þeir bræður sig út úr almennri fornþókbaverzlun og einbeittu sér að því að vinna úr Phillippssafninu þar sem æ fleiri markverðir hlutir komu í ljós.

SKARÐSBÓK KEMUR AFTUR Í LEITIRNAR

Eftir að Eiríkur Magnússon kynnti sér Skarðsbók í Phillippssafninu í Thirlestaine House 1891 virðast fræðimenn engar spurnir hafa haft af örlögum hennar fyrr en eftir 1950, en þá kom ungur enskur fræðimaður, Desmond Slay, til að vinna að handritarannsóknum við Árnastofnun í Kaupmannahöfn. Vakti Jón Helgason prófessor máls á því við hann að hann kannaði fyrir sig hvar Postulasögurnar frá Skarði væru niður komnar. Komst Slay fljótlega að því að Skarðsbók væri meðal þeirra handrita, sem þeir bræðurnir Lionel og Philip Robinson höfðu eignast er þeir keyptu leifarnar af Phillippssafninu. Um þetta leyti var bókaútgáfan Rosenkilde og Bagger í Kaupmannahöfn að hefja nýja veglega ljósprentaða útgáfu á fornum íslenskum handritum, *Early Icelandic Manuscripts in Facsimile*, undir ritstjórn Jóns Helgasonar. Var nú ákveðið að Skarðsbók (Codex Scardensis) yrði meðal fyrstu handritanna sem út yrðu gefin í þessum flokki og var Desmond Slay falið að sjá um útgáfuna, en hann fékk góðfúslegt leyfi til hennar hjá þeim Robinson bræðrum. Birtist hin ljósprentaða útgáfa árið 1960 og var hún annað bindið í ritröðinni á eftir Sturlunga sögu, AM 122a, sem út kom árið 1958. Með þessari útgáfu var rækilega vakin athygli á Skarðsbók og því hvar hún væri niður komin meðal allra þeirra sem áhuga höfðu á íslenskum handritum.

Víkur þá sögunni til Landsbanka Íslands, en haustið 1959 var bankastjórnin, sem þá var skipuð Pétri Benediktssyni, Svanbirni Frímannssyni og Jóhannesi Nordal, farin að íhuga, hvernig minnast mætti með verðugum hætti 75 ára afmælis bankans. Ætlunin var að halda upp á það annað hvort 18. september 1960 þegar 75 ár voru liðin frá staðfestingu konungs á lögum um stofnun bankans eða þó frekar 1. júlí 1961, en bankinn hóf starfsemi sína 1. júlí

1886. Á meðan þessi mál voru til umræðu hafði bankastjórnin spurnir af því frá Sigurði Nordal, sem var í ritnefnd hinnar ljósprentuðu handritaútgáfu Rosenkilde og Bagger, að útgáfa Skarðsbókar væri væntanleg árið eftir, en handritið væri fengið að láni frá bóksala í London og væri því hugsanlega til sölu. Það hlyti því að vera kappsmál að það yrði keypt til Íslands en ekki selt öðrum. Þannig stóð á að framundan var á árinu 1961 fimmtíu ára afmæli Háskóla Íslands og að fengnum þessum upplýsingum fannst bankastjórn Landsbankans tilvalið að minnast merkra tímamóta í sögu þessara tveggja stofnana með því að Landsbankinn færði Háskólanum Skarðsbók að gjöf. Tók Sigurður Nordal að sér að skrifa Desmond Slay og biðja hann að kanna hvort eigendur bókarinnar væru fúsir að selja Íslendingum hana og ef svo væri hvort hægt væri að fá nokkra hugmynd um kaupverð. Varð Desmond Slay við þeirri ósk, skýrði málavexti bréflega fyrir Philip Robinson og óskaði eftir fundi til að ræða málið nánar. Fékk hann þau svör í bréfi dags. 26. janúar 1960 að þeir bræður hefðu á þeirri stundu engin áform um sölu handritsins, en kæmi síðar að því að þeir vildu selja yrði vandi þeirra sá að verðleggja það.⁹

Þrátt fyrir þessi svör vildi bankastjórnin ekki gefa málið upp á bátinn heldur láta frekar á það reyna með því að snúa sér beint til þeirra bræðra. Var Eiríkur Benedíksz sendiráðunautur í London beðinn að reyna að koma á slíkum fundi, en jafnframt var óskað eftir því við Desmond Slay að hann yrði þar einnig fulltrúi bankans til fulltingis. Í framhaldi af þessu var ákveðið að hittast eftir hádegi 7. júlí á skrifstofu bræðranna við Pall Mall götu nr. 16, og varð að ráði að sá sem þetta ritar færi þangað sem fulltrúi Landsbankans.

Vandi bankans var að sjálfsögðu sá sami og þeirra bræðranna, þ.e.a.s. að meta hvers virði bókin væri á markaði og hvað væri verjandi að greiða fyrir hana ef hún reyndist fól. Töldu menn að frá bankans sjónarmiði væri vel við hæfi að gjöf til Háskólans að þessu tilefni væri að verðmæti allt að einni milljón króna eða um 9500 sterlingspund á þágildandi gengi. Eitthvað herra væri þó ef til vill hægt að fara ef nauðsynlegt væri til að tryggja kaupin, en hvort líklegt væri að bókin væri fól fyrir fjárhæð sem væri eitthvað nærri þessum tölum var aftur á móti erfitt að meta. Þó taldi yfirbókavörður University College í London, maður vel kunnugur þessum markaði, að ólíklegt væri að hún yrði metin á meira en 8-10 þúsund sterlingspund, en prófessor Peter Foote hafði milligöngu um að fá álit hans á málinu.

⁹ Hér er, auk gagna í skjalasafni Seðlabankans, byggt á ljósrituðum bréfum sem Desmond Slay hefur látið stofnun Árna Magnússonar á Íslandi í té.

Þannig stóðu leikar þegar við Desmond Slay komum á tilsettum tíma á skrifstofu þeirra Philips og Lionels Robinson. Var okkur hlýlega tekið af tveimur lágvöxnum, snyrtilegum mönnum sem báðir virtust komnir á efri ár. Á borðinu lá Skarðsbók okkur til sýnis í hinu lausa pappabandi sem Sir Thomas Phillippus hafði látið vinnuhjú sín sauma og ganga frá eftir sinni fyrirsögn. Þótt umbúnaður þess væri fátæklegur, var handritið að mestu í góðu ástandi og heillandi að líta hinar glæsilegu síður þess í fyrsta sinn. Að þessari skoðun lokinni gerði ég grein fyrir áhuga bankans á því að kaupa bókina og spurði að lokum hvort þeir gætu hugsað sér að ganga til samninga við bankann um kaup á bókinni eða að taka til íhugunar kauptilboð frá honum. Philip Robinson sem hafði orð fyrir þeim bræðrum lagði, eins og í bréfi sínu fyrr á árinu, áherzlu á það hve erfitt væri að leggja mat á gömul og einstök handrit eins og Skarðsbók og væri því uppboð æskilegasta leiðin ef til sölu kæmi. Aðspurður um það hve fljótt þeir gætu hugsað sér að setja handritið á uppboð svaraði hann því til að ákvörðun um það væri ekki lengur á þeirra valdi þar sem þeir væru búnir að stofna vörzlusjóð (Trust) um handritaeign sína og gætu stjórnendur hans nú einir ráðstafað eignum hans. Þegar þeim bræðrum var tjáð að áhugi bankans væri háður því að kaup gætu farið fram sem fyrst og í síðasta lagi snemma árs 1961, buðust þeir til þess að bera þetta mál undir stjórnendur sjóðsins. Lauk svo þessum fundi án þess að sá árangur næðist sem að var stefnt. Jafnvel þótt fyrirheit hefði fengizt um að setja handritið fljótlega á uppboð var ljóst að sú leið væri tvíeggjuð þar sem svo gæti farið að það seldist á hærra verði en bankinn treysti sér til að greiða og gengi þannig Íslendingum endanlega úr greipum. Því gæti verið betra að slá málinu á frest í von um að betra tækifæri byðist síðar. Jafnframt virtist nauðsynlegt að reyna að kanna betur hvort þeir sem bezt þekktu til handrita- og bókamarkaðsins teldu nokkra aðra leið færa til að knýja á um kaup á Skarðsbók frá þeim bræðrum eða vörzlusjóði þeirra án þess að til uppboðs þyrfti að koma.

Gekk ég nú á fund Sir Charles Hambros hins reynda bankastjóra Hambros banka, og bað hann ráða. Taldi hann bezt að leita til sérfræðinga uppboðs-fyrirtækisins Sotheby & Co, sem væru öllum öðrum kunnugri þessum markaði. Útvegaði hann mér viðtal við Mr. Clarke, einn af helztu mönnum fyrir-tækisins, sem hann þekkti persónulega og sagði að ráða myndi okkur heilt í þessu máli. Þegar á fund Mr. Clarke kom í hinum frægu höfuðstöðvum Sotheby í Bond Street, gerði ég honum grein fyrir stöðu málsins og áhuga okkar á að kaupa Skarðsbók milliliðalaust og án þess að til uppboðs kæmi eða málið drægist á langinn.

Svör Mr. Clarke voru skýr og auðsjáanlega byggð á góðri þekkingu á öllum aðstæðum. Skarðsbók væri eina íslenzka handritið sem enn væri í einkaeign og líklegt til að koma á markað. Hann sagðist því búast við miklum áhuga kaupenda, en óvissa um verð væri þó mikil þar sem ekkert handrit hefði verið selt um langan tíma sem nota mætti til samanburðar um verð. Þegar þannig stæði á teldu menn yfirleitt hagstæðast að selja á uppboðsmarkaði, eins og fram hefði komið hjá þeim Robinson bræðrum. Auk þess lægi þeim ekkert á að selja, markaður fyrir gömul handrit hefði verið mjög hagstæður um skeið, verðlag herra en nokkru sinni fyrr og flestir byggjust við að það héldi áfram að hækka. Hann taldi því ólíklegt að þeir bræður vildu selja án uppboðs nú nema að fá mjög gírnilegt boð. Hann var því spurður hvort hann treysti sér til að nefna ákveðna fjárhæð og svaraði því til að með öllum fyrirvörum teldi hann að lægri tölu en 25 þúsund sterlingspund þýddi varla að nefna ef einhver von ætti að vera um árangur.

Að fengnu þessu mati var bankastjórnin sammála um að ekki kæmi til greina að láta á það reyna hvort þeir bræður gætu fallitz á slíkt boð, þar sem þessi fjárhæð var langt umfram það sem verjandi væri að bankinn legði að mörkum í tilefni hins væntanlega afmælis. Auk þess mætti telja hæpið fyrir hvaða aðila sem væri að gera svo hátt verðtilboð nema sýnt væri með uppboði eða á annan hátt að um raunverulegt markaðsverð væri að ræða. Skömmu eftir að ég kom úr þessari för var staða málsins kynnt fyrir Gylfa Þ. Gíslasyni, menntamálaráðherra, en honum var áður kunnugt um að bankinn væri að þreifa fyrir sér um kaup Skarðsbókar. Sagðist hann þá vonast til að framundan væru úrslitasamningar við Dani um handritamálið. Hefði hann og ríkisstjórnin áhyggjur af því að kaup Íslendinga á þessu handriti gæti haft truflandi áhrif á málið, sérstaklega ef kaupin ættu sér stað á opnu uppboði. Um sama leyti barst bréf frá þeim Robinson bræðrum þar sem þeir skýrðu frá því að stjórnendur sjóðs þeirra væru tilbúnir að flýta uppboði handritsins, en þó gæti það í fyrsta lagi orðið haustið 1961. Þetta var nokkrum mánuðum eftir afmæli bankans, sem haldið var hátíðlegt 1. júlí á því ári. Var þeim bræðrum nú tilkynnt að bankinn gæti því miður ekki tekið boði þeirra um uppboð á þeim tíma sem þeir höfðu nefnt, en þeim jafnframt tjáð að áfram væri áhugi á að Skarðsbók kæmi til Íslands ef tækifæri byðist síðar. Voru þeir beðnir að láta okkur vita ef þeir hygðust bjóða hana til sölu.

SKARÐSBÓK FER Á UPPBOÐ

Það reyndust vera orð að sönnu, sem fram komu hjá þeim Robinson bræðrum sumarið 1960, að þeim lægi ekkert á að selja Skarðsbók því að fimm ár liðu frá fundum okkar í London þangað til þær fréttir bárust haustið 1965 að Skarðsbók yrði seld á uppboði 30. nóvember. Sendi Eiríkur Benedikz mér þegar í stað söluskrá Sotheby & Co. fyrir væntanlegt uppboð, mjög vandað rit með glöggum upplýsingum um það sem í boði væri.¹⁰ Samkvæmt skránni yrðu til sölu 39 handrit frá níundu til sextánda öld úr hinu fræga safni Sir Thomas Phillipps, en eigandi þeirra nú væri Robinson Trust. Bent var á að handritin sem hér væru til sölu gæfu mönnum hugmynd um það sem enn væri eftir að selja úr Phillipps safninu, en í kjölfarið myndi á næstu árum fylgja röð handritauppboða úr safninu á vegum Sothebys.

Það er fróðlegt að skoða hvaða handrit urðu samferða Skarðsbók þennan síðasta áfanga á leið hennar aftur í hendur Íslendinga, en skráin gefur nokkra hugmynd um það hvers konar safnari Sir Thomas Phillipps var. Hann setti sér engin takmörk heldur safnaði að sér öllu sem hann hafði ráð á og tækifæri til að kaupa, þótt hann hafi oft lítið getað vitað um efni þess eða mikilvægi. Á þessari einu skrá eru handrit á sjö tungumálum, latínu, frönsku, ítölsku, grísku, hebresku, katalónsku og íslenzku. Um helmingur handritanna er á latínu, höf-uðritmáli Evrópu á miðöldum. Flest eru þau kaþólsk trúarrit af ýmsum toga en auk þess rit nokkurra frægra rómverskra höfunda. Meðal frönsku handritanna eru franskir rómansar fyrirferðarmestir. Elzta handritið, talið skrifað á fyrra helmingi 9. aldar, er eitt af skýringarritum Bedu prests við Nýja testamentið og fjallar það um Markúsarguðspjall. Beda prestur heilagur, eins og hann er nefndur í Landnámu, lifði fram á fyrri hluta 8. aldar og var Kirkjusaga Englands eftir hann vel kunn íslenzkum sagnariturum þegar á tólftu öld. Þetta handrit hafði Sir Thomas keypt á uppboði hjá Sotheby rúmlega hundrað árum áður, eða árið 1859, og þá greitt fyrir það 124 pund. Langflest handritanna í skránni eru rituð á skinn og nokkur fagurlega skreytt, en sjö eru pappírshandrit frá 15. og 16. öld.

Strax eftir að fréttir af væntanlegu uppboði bárust til Íslands var farið að íhuga hvort Seðlabankinn gæti skipulagt átak bankastofnana til að bjóða í Skarðsbók. Voru bankastjórarnir, sem þá voru Jón G. Maríasson og Jóhannes Nordal, og formaður bankaráðs, Birgir Kjarran, sammála um að reyna að koma

¹⁰ Sotheby & Co. *Catalogue of Thirty-Nine Manuscripts of the 9th to the 16th Century* (London, 1965).

þessu til leiðar. Seðlabankinn hafði á þessum árum undir höndum sjóð sem í voru lögð viðurlög sem innheimt voru af útgáfu innstæðulausra ávísana. Hugmyndin var sú að verulegur hluti kaupverðs handritsins gæti komið úr þessum sjóði, en afganginum yrði síðan skipt milli allra bankanna í landinu. Nauðsynlegt var talið að allur undirbúningur málsins færi með leynd og því ekki ráðlegt að bera þessar hugmyndir formlega undir stjórnir annarra banka fyrir en síðar, enda talið víst að undirtektir þeirra yrðu jákvæðar.

Næsta skrefið var að ræða málið við Gylfa Þ. Gíslason sem bæði fór með mennta- og bankamál í ríkisstjórninni. Taldi hann aðstæður í handritamálinu ekki lengur standa í vegi fyrir því að ráðizt væri í kaup á Skarðsbók. Danska þingið væri búið að samþykkja afhendingu handritanna endanlega, þótt hún gæti enn dregizt alllengi vegna málaferla sem stjórn Árnasafns hefði stofnað til. Væri heppilegast að bankarnir gengju frá kaupunum, en ríkisstjórnin kæmi þar hvergi nærri þótt hún væri málinu mjög fylgjandi. Þessi afstaða var síðan rædd og samþykkt í ríkisstjórninni auk þess sem málið var borið undir formenn stjórnarandstöðunnar. Allir voru sammála um að vinna að málinu á þennan hátt og að nauðsynlegt væri að halda því leyndu fram yfir væntanlegt uppboð.

UPPBOÐ OG KAUP

Fyrsta skrefið til undirbúnings væntanlegs uppboðs var að velja aðila til að mæta á uppboðinu og bjóða fyrir bankans hönd. Bar ég það mál undir Eirík Benedikz sem reyndist okkur manna ráðhollastur um allt sem varðaði bóka-markaðinn í Englandi, enda var hann bókfróður maður með afbrigðum eins og faðir hans, hinn frægi bókasafnari Benedikt S. Þórarinsson. Stakk Eiríkur upp á norskum fornboðsala, Torgrim Hannas, sem starfað hafði lengi í London og var Eiríki vel kunnugur. Mælti það ekki sízt með þessu vali að Hannas hafði engin fyrri tengsl við Ísland auk þess sem Eiríkur taldi hann bæði traustan og sanngjarnan í viðskiptum. Var þetta afráðið og notaði ég tækifærið þegar ég átti erindi til Englands nokkru síðar að eiga fund um málið með þeim Eiríki og Hannas. Á þeim fundi var frá því gengið að Hannas tæki þetta verk að sér og fengi greitt í þóknun 1% af uppboðsverði, ef hann fengi bókina, en þó ekki minna en 250 pund. Var þá út frá því gengið að líklegt kaupverð yrði á bilinu 20 til 30 þúsund pund. Jafnframt var samið við Hambros banka um að hann sendi fulltrúa á uppboðið og væri viðbúinn að greiða fyrir bókina og taka hana í sína vörzlu.

Eftir heimkomu mína af þessum fundum var að því komið að gefa Hannas og Hambros banka formleg fyrirmæli um hvað þeim væri heimilt að bjóða í Skarðsbók. Með hliðsjón af því að Hannas hafði á fundi okkar í London talið mjög ólíklegt að uppboðsverð færi upp fyrir 30 þús. sterlingspund var ákveðið að skrifa Hambros banka og heimila þeim að greiða allt að 33 þús. pundum fyrir bókina og lagði Seðlabankinn þá fjárhæð inn á sérstakan reikning hjá bankanum til að standa undir kaupunum. Var þetta staðfest með bréfi dags. 25. nóvember 1965. Daginn fyrir væntanlegt uppboð átti ég enn eitt símtal við Eirík, þar sem hann sagði frá því að bæði hann og Hannas hefðu orðið varir við að mikill áhugi væri á Skarðsbók. Varð þetta til þess að þeim boðum var komið munnlega til Hannas og Hambros banka að við værum tilbúnir til að teygja okkur nokkru hærri ef þeim sýndist það nauðsynlegt. Í ljós kom síðar að Hambros túlkaði skilaboðin á þá leið að fara mætti upp í 35 þús. pund. Þannig stóðu málin þegar þeir Torgrim Hannas og Laust Moltesen, dansk-ættaður starfsmaður Hambros banka, mættu á uppboðsstað hjá Sotheby klukkan ellefu 30. nóvember 1965.

Hið væntanlega uppboð á Skarðsbók hafði vitaskuld ekki farið fram hjá fjölmiðlum á Íslandi, en fréttir af því höfðu þó hvorki komið af stað umræðu um að mynda samtök til að kaupa bókina til Íslands né kallað fram áskoranir á stjórnvöld um að gera eitthvað í málinu. Áhugi fjölmiðla kom hins vegar skýrt fram í því að tvö stærstu dagblöðin, Morgunblaðið og Tíminn, sendu fréttamenn til London til að vera viðstadda á uppboðinu. Rækilegust er frásögn Vignis Guðmundssonar, blaðamanns hjá Morgunblaðinu, sem birtist 1. desember, en hún er á þessa leið:

Við vorum komnir á hinn fræga sölumarkað hjá Sotheby í New Bond Street í London klukkan tæplega ellefu í morgun. Sölusalurinn var bjartur og skemmtilegur, fullur af listaverkum og gömlum munum.

Uppboðshaldarinn sté í pontu, er uppboðið skyldi hefjast og ritarar settust við hlið hans. Í salnum voru sjötíu til áttatíu manns, þar af allmargir blaðamenn og ljósmyndarar. Selja átti 39 handrit, sem öll voru þarna saman komin og gengu verðir í síðum sloppum fram með hin verðmætu handrit, jafn óðum og uppboðshaldarinn nefndi þau. Við hringborð fyrir framan uppboðshaldarann sátu flestir þeir, sem buðu í handritin. Höfðu þeir uppboðsskrána fyrir framan sig og skrifuðu niður hjá sér athugasemdir.

Algert hljóð var í salnum, þegar uppboðið hófst. Fyrsta handritið

var slegið á fimmtán þúsund pund. Gekk það rösklega fyrir sig og algerlega hávaðalaust. Þeir, sem buðu í, nefndu engar tölur, heldur kinkuðu aðeins kolli til uppboðshaldarans, sem byrjaði á því að nefna tvö þúsund pund.

Mikil spenna var í salnum og biðu menn með eftirvæntingu þess, er koma skyldi. Voru þarna engar smáupphæðir nefndar. Annað handritið, sem boðið var upp, fór á tíu þúsund pund og hið þriðja á þrjú þúsund og átta hundruð pund. Hélt svo áfram og er kom að því áttunda, var það slegið á fimmtán þúsund pund. Var nú orðið spennandi að sjá hvað gerðist, er kæmi að Skarðsbók.

Klukkan var rétt um hálf tólf, þegar vörðurinn gekk fram með stóra bók í ljósum spjöldum. – Þarna var komin hin merka Skarðsbók.

Það fór fiðringur um mig og ég fylltist eftirvæntingu. Aðeins einn Íslendingur annar mun hafa verið í salnum, Kjartan Ólafsson, sem er á leið til Nýja Sjálands. Honum mun heldur ekki hafa verið rótt innanbrjósts.

Uppboðið hófst. Skarðsbók – eina gamla íslenska handritið sem vitað var um í einkaeign var komin undir hamarinn. – Handritið hafði áður verið í eigu bókasafnarans Sir Thomas Phillipps, sem lézt árið 1872, en þá komst það ásamt handritasafni hans öllu, í hendur bóksalanna „Robinson“ í London, sem nú vildu selja það.

Uppboðshaldarinn nefndi til að byrja með fimm þúsund pund, og var það langhæsta byrjunarboðið. Var sýnilegt, að hér myndu engar smáupphæðir nefndar. Og nú byrjuðu náungar að bjóða, hver á móti öðrum – og kinkuðu þeir kolli til uppboðshaldarans til skiptis. – Tölurnar hækkuðu – tólf þúsund, – fjórtán þúsund – nítján þúsund og þannig áfram, allt upp í þrjátíu og þrjú þúsund pund. Þá fóru kollarnir að ganga hægar – þrjátíu og fjögur þúsund þrjátíu og fimm, sagði annar þeirra, rólegur maður með gleraugu en hinn, lítill maður vexti með hökuskegg kinkaði kolli enn einu sinni og uppboðshaldarinn sagði þrjátíu og sex þúsund. – Hann nefndi töluna nokkrum sinnum og síðan var bókin slegin – á upphæð er nemur 4.320.000,00 kr. ísl.

Sá er átti síðasta boð var Torgrim Hannas – norskur handrita- og forn-bóksali, sem starfar í London – en sá, er bauð á móti honum var bóksali frá NewYork, Krause að nafni. Hann vildi engar upplýsingar um það gefa fyrir hvern hann hefði boðið í handritið. Og Hannas vildi heldur ekkert segja. Hann var afar þægilegur í viðmóti en neitaði afdráttarlaust að gefa nokkrar upplýsingar, hver væri hinn raunverulegi

kaupandi bókarinnar eða hvort hún ætti að fara frá Bretlandi eða ekki. Við stóðum enn við nokkra stund til þess að fylgjast með því sem gerðist, en nú var öll eftirvæntingin horfin. Þegar Hannas hafði lokið sínum viðskiptum, gekk hann út úr salnum og tók tali dönskumælandi mann, sem við fréttum, að væri fulltrúi fyrir „Handelsbanken“. Ég reyndi að tala við hann og fá hjá honum upplýsingar um það, fyrir hvern hann ætti að borga, en fékk ekkert svar. Frekari eftirgrennsan um kaupanda hefur ekki borið neinn árangur.

Handritin 39, sem seld voru á þessu uppboði, voru slegin á samtals 187.150 sterlingspund. Var Skarðsbók þeirra langsamlega dýrust – næst hæst verð fékkst fyrir handrit með skýringum við Markúsar-guðspjall eftir Beda prest, sem slegið var á 15.000 sterlingspund.

Fleiri Íslendingar voru í uppboðssalnum en blaðamaður Morgunblaðsins tók eftir, þ. á m. Eiríkur Benedikz sem lét lítið á sér bera, en strax að uppboðinu loknu hringdi hann til okkar í Seðlabankann og sagði tíðindin. Urðu menn glaðir við, enda var ljóst að hér skall hurð nærri hælum. Þótt Hannas væri ljós áhugi okkar á kaupunum taldi hann sig vera kominn á yztu mörk þess sem honum væri heimilt að bjóða og hefði líklega hikað við að bjóða 38 þús. pund ef mótbjóðandinn hefði hækkað sig í 37 þúsund. Var nú hringt í Gylfa Þ. Gíslason, sem staddur var á ríkisstjórnarfundum og honum sögð úrslit málsins, sem tekið var fagnandi af honum og samráðherrum hans.

Hins vegar þótti rétt að halda því leyndu nokkra daga hver kaupandi Skarðsbókar hefði verið til þess að gefa tíma til þess að ganga endanlega frá fjármögnun kaupanna. Einnig var talið æskilegt að fá tækifæri til að heyra viðbrögð við fréttinni um uppboðið, einkum í Danmörku, áður en tilkynnt yrði um kaupin.

Rækilegar fréttir af uppboðinu birtust í öllum íslenskum fjölmiðlum en vegna þess að kaupandinn var norskur bóksali var þess helzt til getið að hann hefði gert það í umboði einhvers aðila á Norðurlöndum. Í Danmörku vakti málið athygli, en ein markverðustu viðbrögðin voru í fréttaauka í danska útvarpinu þar sem Agnete Loth, starfsmaður Árnastofnunar og andstæðingur afhendingar handritanna til Íslands, lýsti furðu sinni á því að Íslendingar skyldu ekki hafa haft manndóm til að kaupa bókina.

Næstu daga hóf bankastjórn Seðlabankans formlegar viðræður við aðra banka um skiptingu kostnaðarins. Varð samkomulag um að 2,3 millj. kr. kæmu af innheimtureikningi tékka, en afganginum um 2 millj. kr., yrði skipt á milli eftirtalinna banka í hlutfalli við stærð þeirra: Seðlabanka Íslands, Lands-

Frá vinstri: Bjarni Benediktsson, forsætisráðherra, Stefán Pjetursson, þjóðskjalavörður, Eysteinn Jónsson, alþingismaður, Baldvin Jónsson, bankaráðsmaður, Egill Guttormsson, Eggert G. Þorsteinsson, ráðherra, Steingrímur J. Þorsteinsson, prófessor, Ingólfur Jónsson, ráðherra, Guðlaugur Gíslason, alþingismaður, Guðni Jónsson, prófessor, Björn Tryggvason, Kristján Aðalsteinsson, skipstjóri, Davíð Ólafsson, Hreinn Benediktsson, prófessor, Jóhannes Nordal, bankastjóri, Gylfi Þ. Gíslason, ráðherra.

banka Íslands, Útvegsbanka Íslands, Búnaðarbanka Íslands, Framkvæmdabanka Íslands, Iðnaðarbanka Íslands hf., Verzlunarbanka Íslands hf. og Samvinnubanka Íslands hf.

Að þessu frágengnu var hinn 7. desember boðað til blaðamannafundar í Seðlabankanum, þar sem Gylfa Þ. Gíslasyni, menntamálaráðherra, var afhent bréf bankastjórnar Seðlabankans, en í því er gerð grein fyrir kaupum Skarðsbókar og þeim bankastofnunum sem að þeim stóðu. Lýkur bréfinu með þessum orðum:

Oss hefur nú verið falið af framangreindum bönkum að tilkynna yður, hæstvirtur menntamálaráðherra, að þeir vilji færa Skarðsbók íslensku þjóðinni að gjöf. Væntum vér þess, að þér viljið við henni taka fyrir

Frá vinstri: Jóhannes Nordal, bankastjóri, Einar Ól. Sveinsson, prófessor, Steingrímur J. Þorsteins-son, prófessor, Guðlaugur Gíslason, alþingismaður, Guðni Jónsson, prófessor, Kristján Aðal-steinsson, skipstjóri, Gylfi Þ. Gíslason, menntamálaráðherra.

hönd ríkisstjórnar Íslands. Skarðsbók er nú til varðveislu hjá Hambros banka í London, og er ætlunin að athuga, hvort ekki sé rétt að fram fari nokkur viðgerð á handritinu, áður en það verður flutt hingað til Íslands. Að því loknu vonumst vér til að geta afhent yður gjöf þessa í viðurvist stjórna þeirra stofnana, sem að henni standa.

Virðingarfyllt,
SEÐLABANKI ÍSLANDS

Jóhannes Nordal (sign)

Jón G. Maríasson (sign)

Menntamálaráðherra þakkaði gjöfina og sagði m.a.: „Það er með sérstakri ánægju að ég veiti viðtöku þessari dýrmætu gjöf til íslenzku þjóðarinnar. Ég mun á sínum tíma fá hana Handritastofnun Íslands til varðveislu. Það mun vekja djúpan og einlægan fögnuð allrar íslenzku þjóðarinnar að Skarðsbók er nú aftur í eigu Íslendinga“.¹¹ Ummæli fjölmiðla næstu daga og margs konar þakkir sem bönkunum bárust bentu til þess að flestir landsmenn hafi getað tekið undir þessi orð ráðherrans.

VIÐGERÐ OG HEIMKOMA

Strax eftir afhendingu gjafabréfsins var hafizt handa um að undirbúa viðgerð Skarðsbókar, svo að hún kæmi til Íslands í veglegri umbúnaði en pappabandinu sem Sir Thomas Phillipps hafði látið heimilisfólk sitt útbúa á sínum tíma. Til þess að verkið yrði sem bezt af hendi leyst var leitað til eins þekktasta manns á þessu sviði, Roger Powells í Petersfield á Suður-Englandi, en hann hafði bundið mörg dýrmæt handrit fyrir söfn á Bretlandi. Tók hann að sér að gera við bókina og binda hana með það fyrir augum að frágangur yrði svo fagur og vandaður sem auðið væri. Að tillögu Powells var Vigdís Björnsdóttir sem þá starfaði að viðgerð handrita á vegum Landsbókasafns og Þjóðskjalasafns fengin til að vinna með honum að verkinu, en hún hafði tvívegis verið um tíma á verkstæði Powells til náms í viðgerð handrita.

Engin lýsing er til á ástandi handritsins þegar Sir Thomas Phillipps eignaðist það, en í formála Desmond Slay að hinni ljósprentuðu útgáfu gerir hann mjög nákvæma grein fyrir því eins og hann fékk það úr höndum þeirra Robinson bræðra. Í bókinni voru þá 94 blöð en eitt hafði farið forgörðum. Öll voru blöðin stök og sum illa farin og má telja víst að hið upphaflega íslenzka band hafi verið svo úr sér gengið þegar Sir Thomas fékk það í hendur að það hafi verið með öllu ónýtt. Til þess að geta bundið bókina lét hann sauma blöðin við bókfellsræmur sem síðan voru festar við kjölinn, en til hlífðar voru pappírsblöð bundin milli skinnblaðanna svo að ekki þyrfti að snerta þau þegar bókinni væri flett.

Viðgerð Powells og Vigdísar fólst í því að slétta og styrkja einstök blöð eftir þörfum og festa þau hvert og eitt við kjálgeira úr sauðskinni, en til hlífðar voru ný, ljós kálfskinsblöð sett á milli allra blaðanna. Bókin var síðan bundin í spjöld úr rósaviði með kili úr hvítu svínsleðri og henni komið fyrir í kassa úr

¹¹ *Morgunblaðið*, 8. desember 1965.

rósaviði fóðruðum að innan sem David Powell, sonur bókbindarans, smíðaði. Lýsingu sinni á bandinu lýkur Ólafur Halldórsson með svofelldum orðum:

Í þessum umbúnaði fer vel um Skarðsbók, svo að nú ætti hún að geta varðveitt öldum saman og óbornum kynslóðum til ánægju og metnaðarauka. (bls. 20)

Var nú ekki við því að búast að frekar þyrfti að hrófla við Skarðsbók um ókomin ár til annars en fræðilegra rannsókna eða sýninga á vegum Handritastofnunar Íslands og síðan Stofnunar Árna Magnússonar á Íslandi sem nú er orðin öflugasta miðstöð rannsókna á íslenskum handritum í heiminum. Hér áttu þó eftir að koma upp óvænt vandamál. Allmörgum árum eftir heimkomu Skarðsbókar tóku menn eftir skemmdum á gömlum skinnblöðum bókarinnar. Í ljós kom að þær stöfuðu af notkun óheppilegs líms við viðgerðina. Árið 1994 kannaði virtur sérfræðingur á þessu sviði, Christopher Clarkson, ástand handritsins og gerði tillögur um nauðsynlega viðgerð á því. Vandinn fólst í því að notað hafði verið lím úr gerviefnum sem menn höfðu fengið oftrú á fyrr á öldinni án nægilegra rannsókna. Höfðu þessi efni rutt sér til rúms í stað náttúrlegra efna sem áður voru notuð og reynzt höfðu örugg og skaðlaus. Var niðurstaðan sú að úr þessum vanda væri aðeins unnt að leysa með því að nema þessi gerviefni brott og setja önnur í staðinn, en þetta yrði bæði vandasöm og dýr aðgerð. Þar sem mikilvægt var að viðgerð drægist ekki og áætlaður kostnaður var langt umfram fjárhagsgetu Árnastofnunar var leitað stuðnings hjá Seðlabankanum og þeim bönkum öðrum sem staðið höfðu að því að kaupa Skarðsbók á sínum tíma. Var erindinu vel tekið og hétu eftirtaldar stofnanir að taka að sér allan kostnað við verkið: Seðlabanki Íslands, Landsbanki Íslands, Íslandsbanki hf., Búnaðarbanki Íslands og Samband íslenskra sparisjóða.

Viðgerð Skarðsbókar fór fram á viðgerðarstofu West Dean College í Chichester undir stjórn Christopher Clarksons, en honum til aðstoðar var íslenskur forvörður, Hersteinn Brynjúlfsson, sem var nemandi Clarksons.¹² Að verki loknu kom Skarðsbók aftur til Reykjavíkur í október 1996 og á vonandi ekki eftir að fara fleiri ferðir til útlanda nema til sýningar á vegum Árnastofnunar.

¹² Sigurgeir Steingrímsson & Hersteinn Brynjúlfsson. *Codex Scardensis. History and restoration. Care and conservation of manuscripts 8*. Edited by Gillian Fellows-Jensen and Peter Springborg (Copenhagen, 2005).

SUMMARY

This article traces the history of the Skarðsbók manuscript of apostles' lives (SÁM 1), discussing first its history at the church at Skarð on Skarðsströnd and speculating on who was most likely to have brought it out of Iceland. The author tells of its discovery in the library of Sir Thomas Phillipps and how it came into the possession of Lionel and Phil Robinson in the 20th century. Discussed are the events leading up to the Icelandic state banks' decision to bid for the manuscript when it was finally put up by the Robinson brothers for auction with Sotheby & Co in 1965. The steps taken by the Icelandic state banks to finance the purchase of the manuscript are detailed, as well as the author's interactions with the auctioneers, Hambros Bank, and the bookseller Torgrim Hannas, who was asked to make the bid on the book. Vignir Guðmundsson's description of the auction in *Morgunblaðið* is cited, and the article concludes with a discussion of the two repair operations performed on the book and its homecoming, when the Icelandic state banks donated it to the Icelandic people.

Jóhannes Nordal
Laugarásvegi 11
104 Reykjavík